

КЛАСИФІКАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО МАРКОВАНИХ ОДИНИЦЬ

Бондар М. В.

Київський національний лінгвістичний університет

Стаття присвячена критичному аналізу класифікацій національно маркованих одиниць (загальні та специфічні особливості, термінологічний базис, дискусійні питання, основні типи слів).

Ключові слова: національно марковані слова, безеквівалентна лексика, реалія.

Статья посвящена критическому анализу классификаций национально маркированных единиц (общие и специфические особенности, терминологический базис, дискуссионные вопросы, основные типы слов).

Ключевые слова: национально маркированные слова, безэквивалентная лексика, реалія.

The article is devoted to the critical analysis of the classifications of culture-loaded words (specific and common peculiarities, basic terminology, discussion questions, main types of words).

Key words: culture-loaded words, non-equivalence at word level, realia.

У другій половині ХХ ст. у лінгвістичних дослідженнях одним із домінуючих став комунікативний підхід, розвинулася когнітивна лінгвістика, почала активно розроблятися теорія тексту як явища культури. Проблеми міжкультурного спілкування та національно-специфічних компонентів мов різних народів стали об'єктом вивчення в сучасній науці. Усе це дало змогу розглядати мову як феномен культури, а лексику – як засіб передачі національно-культурної інформації.

Рівні мови та одиниці, які їм належать, мають різний рівень культурної “наповнюваності” та культурної зумовленості. Встановлено, що специфіка національних мов виражається не лише лексичними, але й граматичними, функціональними та дискурсивними засобами. Проте лексико-семантичний рівень мови найбільш сконцентровано відображає національно-культурну специфіку.

На сучасному етапі дослідження національно-культурної специфіки мови здійснюються в межах різних дисциплін: лінгвокультурології, лінгвокраїнознавства, психолінгвістики, соціолінгвістики.

Національно маркована лексика відображає національно-мовну картину світу певної нації, а також особливості економіки, географії, суспільного ладу, фольклору, літератури, усіх видів мистецтва, науки, побуту, звичаїв носіїв відповідної мови.

Варто зазначити, що лексиці з лінгвокультурним компонентом у різний час присвятили свої праці такі видатні вчені, як Л. М. Соболев, Г. В. Шатков, В. Чернов, С. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, В. С. Виноградов, А. Вежицька, С. Влахов, С. Флорін, Р. П. Зорівчак, С. П. Ковганюк, В. В. Коптілов, О. В. Федоров, Ю. О. Сорокін, С. Г. Тер-Мінасова, Г. В. Бикова, В. І. Кононенко, Т. А. Космеда, О. С. Кубрякова, Н. В. Слухай, Ю. С. Степанов, Н. І. Сукаленко, В. М. Телія, В. Д. Ужченко, І. О. Голубовська, В. М. Русанівський, Л. В. Дробаха, Г. А. Карпенко, та інші науковці.

Національно-специфічну лексику мовознавці розглядають під різними кутами зору: з'ясовується зв'язок мови й ментальності, мови й культури, на матеріалі мовних фактів установлюються закономірності мовної поведінки різних етносів (Р. Я. Кісь); виявляються особливості відображення культурних явищ у мові (А. П. Грищенко, В. М. Русанівський); простежується вплив культурного компонента на конотацію слова (Н. С. Ніколаєва); вивчаються стилістичні особливості української національно-характеристичної лексики в художньому тексті (О. Л. Паламарчук); визначається естетична функція національно-культурного компонента семантики слова (М. М. Пилинський).

Мета дослідження – комплексний аналіз існуючих класифікацій національно маркованих одиниць. Досягнення поставленої мети можливе за умови виконання таких завдань: проаналізувати існуючі класифікації національно маркованих одиниць; виявити спільні та відмінні риси в цих класифікаціях; з'ясувати коло дискусійних питань; виробити власний підхід до класифікації національно маркованих одиниць.

У мовознавстві існують різні класифікації лексики з національно-культурним компонентом. Учені виокремлюють основні лексичні групи, що містять культурний компонент значення: безеквівалентна лексика; конотативна лексика; фонова лексика [1, с. 15].

На думку О. Ю. Тулиці, національно маркована лексика – це безеквівалентна лексика, частково безеквівалентні одиниці (фонова лексика, конотативні слова), екзотизми, варваризми. Вчений розподіляє безеквівалентну лексику на три групи: а) власні назви (особові імена, географічні назви, назви установ, організацій, газет тощо); б) слова-реалії – словникові одиниці, які означають предмети, поняття та ситуації, що не існують у практиці іншомовного соціального колективу; слова, які означають різного роду предмети побуту, матеріальної та духовної культури, властивої тільки певному народові; в) слова символи [17].

С. Влахов та С. Флорін вважають, що до складу безеквівалентної лексики входять власне безеквівалентні слова, реалії. Частково виходять за межі безеквівалентної лексики терміни, вигуки, звуконаслідувальні слова, екзотизми, аббревіатури, звертання, відступи від літературної норми; власні імена та фразеологізми [8, с. 9–43]. Як бачимо, лінгвісти диференціюють поняття безеквівалентна лексика від реалії, але вважають, що реалії входять, як самостійне коло слів, до складу безеквівалентної лексики. Слово може бути реалією щодо багатьох мов, а безеквівалентним – переважно в межах певної пари мов, тобто, як правило, список окремих реалій мови буде більш-менш постійним, водночас словник безеквівалентної лексики виявляється різним для певних пар мов [8, с. 43]. На думку вчених, безеквівалентна лексика – це лексичні (та фразеологічні) одиниці, які не мають еквівалентів у мові перекладу; реалії – слова (та словосполучення), які називають об'єкти, притаманні життю певного народу і чужі для іншого, є носіями національного та / або історичного колориту і не мають точних відповідників в інших мовах, вимагають особливого підходу в перекладі [8, с. 42–47].

Л. С. Бархударов зараховує до складу безеквівалентної лексики: 1) імена власні, географічні назви, назви установ та організацій; 2) реалії; 3) випадкові лакуни [2, с. 94–95]. Мовознавець представляє реалії як окремий розряд безеквівалентної лексики і вважає, що це слова, які позначають предмети, поняття й ситуації, які не існують у практичному досвіді людей, які говорять іншою мовою [2, с. 78].

Г. В. Чернов, А. В. Федоров, О. Д. Швейцер, Г. Д. Томахін, Я. І. Рецкер ототожнюють безеквівалентну лексику з поняттям реалія. Такий підхід обмежує зміст поняття безеквівалентної лексики до групи слів, яка має національно-культурну специфіку і співвідносна з предметами матеріальної культури. Цю думку широко критикує Р. П. Зорівчак, вважаючи, що реалії – “...категорія змінна, відносна, яка виступає чітко при бінарному контрактивному зіставленні конкретних мов (і культур)” [12, с. 58], а це означає, що обсяг реалій мови-джерела буде варіюватися відповідно до словникового складу мови-реципієнта, що у свою чергу залежатиме від масштабів культурних та етнічних контактів відповідних мовних колективів.

Услід за С. Влаховим і С. Флоріним, схилиємося до думки: щоб говорити про реалії як про безеквівалентну лексику, слід спиратися на поняття “еквівалент”, яке передбачає повну тотожність, зокрема на різних рівнях мови-джерела і мови-реципієнта (семантика, конотація тощо) [8, с. 42]. Відповідно безеквівалентною лексикою, а отже, реаліями, виявиться велика кількість лексичних одиниць, зважаючи на велике різноманіття (географічні, соціально-політичні, економічні тощо).

На окрему увагу заслуговують власні назви, оскільки їх місце у класифікаціях варіюється: різновид безеквівалентної лексики чи різновид реалій. Частина лінгвістів (С. Г. Тер-Мінасова, Г. Д. Томахін та ін.) до числа реалій у лінгвокраїнознавстві зараховує ономастичні реалії, що охоплюють: географічні назви (топоніми), особливо ті, які мають культурно-історичні асоціації; антропоніми – імена історичних особистостей, громадських діячів, письменників, учених, діячів мистецтва, персонажів художньої літератури та фольклору; назви творів літератури та мистецтва, історичні факти та події в житті країни, назви державних громадських установ та багато інших [14, с. 11; 15, с. 10].

Неоднозначне розуміння змісту лінгвокультурних реалій, а в нашому випадку – входження невходження власних імен до їх змісту (оскільки межі між ними доволі нечіткі, а іноді й зовсім відсутні), зумовлює необхідність виділити окремий клас ономастичних реалій, оскільки переважна більшість учених (В. С. Виноградов, В. В. Кабакчи, З. Г. Прошина, П. В. Секірін) залучає власні імена до класу ідіокультуронімічної лексики.

До ономастичних лінгвокультурних реалій належать антропоніми, топоніми, імена літературних героїв, назви компаній, музеїв, театрів, ресторанів, магазинів, пляжів, аеропортів, зооніми, назви творів літератури та мистецтва, історичні факти та події в житті країни, назви державних та суспільних установ.

Проте С. Влахов та С. Флорін дотримуються протилежної думки та не надають власним іменам статусу лінгвокультурних реалій, включаючи їх як окремий клас до безеквівалентної лексики. Вчені вважають, що з реаліями власні імена поєднує лише яскраве конотативне значення, яке зумовлює їх здатність передавати національний та історичний колорит; реалії, на відміну від власних імен, мають значення [9, с. 13].

Важливою лишається проблема з'ясування статусу фонові лексики. А. В. Волошина у своєму дисертаційному дослідженні виявляє центр та периферію безеквівалентної лексики. Так, до центру дослідника відносить слова-реалії, а до периферійної системи – фонові слова. У свою чергу слова-реалії мають внутрішнє розшарування на власне слова-реалії, означальні слова-реалії та гіпонімічні слова-реалії. Так, до власне слів-реалій належать лексеми, які вказують на характеристику історичного життя, дають етноспецифічне пояснення й усвідомлення світу, називають конкретні предмети матеріальної та духовної культури соціуму. Лексичні одиниці, які містять у собі характеристику етнічно важливого стану, дії або ознаки самих реалій дослідники виділяють як означальні слова-реалії. Згадані власне слова-реалії та означальні слова-реалії можуть вступати між собою в гіпонімічні відношення. У зв'язку із цим виділяються ще й гіпонімічні слова-реалії, тобто лексеми, у значенні яких родове поняття розшаровується на ряд видових. Якщо слова-реалії відображають предметний світ етносу, то фонові лексичні одиниці фіксують своєрідність віддзеркалення об'єктивної дійсності на лексичному рівні [10]. А. В. Волошина фоновими лексичними одиницями називає ті одиниці, у яких на лінгвістичному рівні відбивається етнічно визначений погляд на об'єктивну дійсність при спільності міжетнічних понятійних систем і додає те, що у фоновій лексиці віддзеркалюються гіперогіпонімічні відношення на міжмовному рівні. Під впливом закону лінгвальної економії ті ж самі явища або стани об'єктів навколишнього світу (матеріального та ідеального), поняття про яких містяться майже у всіх етнокультурах, в одній із них фіксуються лексичними одиницями детальніше, ніж в інших. Подібні лексичні одиниці, які мають різні конотації (оцінні й емоційні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки в сучасній лінгвістиці називаються фоновими [10, с. 22].

Хоча традиційним є ототожнення понять “фонова лексика” та “безеквівалентна лексика” Є. М. Верещагін та В. Г. Костомаров відзначають певну спільність безеквівалентної та фонові лексики, оскільки обидва класи “відрізняються від відповідних іншомовних слів, тому що відображають специфіку національної культури” [5, с. 45]. Подаючи класифікацію, вони не розмежовують поняття безеквівалентності та фонові лексики, уживають термін безеквівалентна лексика замість фонові лексики і навпаки.

У дефініції, запропонованій Ф. С. Бацевичем, також об'єднано поняття безеквівалентності та фоновості. На думку вченого, “фонова лексика – це лексика, що несе інформацію національно-культурного характеру і потребує лінгвокраїнознавчого коментаря, оскільки поняття, що виражається словами іноземної мови, яка вивчається, відсутні в рідній мові або їх знання в двох мовах не співпадають” [3, с. 99].

Як слушно зауважив Є. І. Шумагер, фонові слова – це лексичні одиниці, на перший погляд найзвичайніші, що вільно перекладаються іноземними мовами, але містять цінну інформацію про специфічно національну позамовну діяльність [18, с. 124]. Фонові слова – слова, які відрізняються від еквівалентних іншомовних слів лексичними фонами [11, с. 12].

Фонова лексика є фактом існування безеквівалентності на рівні лінгвістичного коду. Предметний та поняттєвий світ залишаються одним і тим самим, варіативна лише його лінгвальна характеристика.

Отже, нам видається доцільним не ототожнювати фонову та безеквівалентну лексику, оскільки фонова лексика є частковою безеквівалентністю.

Дискусійним залишається і вживання терміна “конотативні слова”, “конотативна лексика” як синоніма до “фонової лексики”. Конотативну лексику Г. Д. Томахін уважає різновидом “фонової лексики” [16, с. 82–86]. Конотації виражаються не в безеквівалентній лексиці, а в словах, що позначають однакові предмети у двох різних культурах, однак їх розбіжності приховуються в національній своєрідності асоціацій, що викликає це слово. Різницю в конотативних значеннях слів можна пояснити передусім культурно-етнографічними особливостями, притаманними народам різних країн.

А. А. Бронська, розглядаючи особливості лінгвокраїнознавчого аспекту у викладанні української мови як іноземної, зазначає: “Серед слів з культурним компонентом є безеквівалентна лексика, тобто слова, які неможливо семантизувати за допомогою простого перекладу. Близькими до безеквівалентної лексики є також слова, що збігаються у двох мовах своїми денотатами (тобто об'єктивним змістом), але не збігаються своїми конотатами (тобто емоційно-естетичними асоціаціями). Наприклад, слово *калина* може бути перекладене на інші мови, але для українця воно наповнене особистими спогадами і пов'язане з національною ментальністю. Такі слова автори називають конотативними” [4, с. 43].

С. Влахов та С. Флорін зауважують, що конотативні слова становлять окрему групу та можуть включати реалії, які тією чи іншою мірою є носіями конотативних значень, оскільки зміст поняття “конотація” включає в себе й певний колорит, що є базовим компонентом змісту будь-якої реалії [9, с. 38].

Багато вчених зараховують такі слова до складу асоціативних або конотативних реалій, тобто розглядають як різновид реалій.

Асоціативні реалії, пов'язані з різними національними історико-культурними явищами, знаходять своє вираження не в спеціальних словах, у безеквівалентній лексиці, а в компонентах значень слів, у відтінках слів, в емоційно-експресивних обертонах, у внутрішній формі слова [6, с. 37]. В. С. Виноградов зараховує до класу асоціативних реалій вегетативні та анімалістичні символи, кольорову символіку, фольклорні, історичні, літературні та мовні алюзії [7, с. 112–113]. До класу асоціативних / конотативних реалій належать лексичні одиниці, які позначають вегетативні символи, анімалістичні символи, символіку кольорів, фольклорні, історичні та літературно-книжні алюзії, які дають натяк на образ життя, поведінку, риси характеру, діяльності історичних, фольклорних та літературних героїв, на історичні події, на міфи, мовні алюзії, які звичайно дають натяк на певний фразеологізм, прислів'я, приказку, крилатий вислів [6, с. 96–97].

За визначенням Г. Д. Томахіна, конотативні реалії – це лексичні одиниці, які, позначаючи прості поняття, виражають разом із тим смислові та емоційні відтінки [16, с. 41–42].

Відповідно до наведених дефініцій поняття “реалія” найбільш широке за змістом і об’єднує дуже різні за своєю семантичною природою та функціональними особливостями одиниці. У зв’язку із цим видається більш доцільним розмежування фонові та безеквівалентної лексики.

Серед класифікацій безеквівалентної лексики на особливу увагу заслуговує класифікація О. О. Іванова. Вчений, аналізуючи явище безеквівалентності, виділив референційно безеквівалентну лексику, прагматично безеквівалентну лексику та альтернативно-безеквівалентну лексику. Референційно безеквівалентна лексика: реалії, терміни, фразеологізми, індивідуальні авторські неологізми, семантичні (поняттєві) лакуни, слова широкої семантики, що вживаються в тексті в самому широкому значенні, складні слова різних типів, значення яких можуть бути перекладені іншою мовою лише шляхом описового перекладу чи різних трансформацій.

Прагматично безеквівалентна лексика: відхилення від літературної норми (територіальні, соціальні діалекти, жаргони, аргі, табуїтована лексика, діалектизми, субстандартна лексика, архаїзми, поетизми тощо), іншомовні вкраплення, абрєвіатури, слова із суфіксами суб’єктивної оцінки, вигуки, звуконаслідування, асоціативні лакуни.

Альтернативно-безеквівалентна лексика: власні імена, звертання, реалії, фразеологізми, специфіка яких полягає в тому, що залежно від способу перекладу їхня безеквівалентність буде або преференційною, або прагматичною [13, с. 10–12].

Як бачимо, лінгвісти послуговуються різними підходами у класифікації національно-маркованих одиниць, що зумовлено складністю цього мовного явища та різними за своєю природою одиницями, які відтворюють національно-культурну специфіку. Основними принципами класифікації повинні бути: термінологічна чіткість і послідовність, з’ясування основних критеріїв добору та аналізу мовного матеріалу. На нашу думку, доцільно враховувати специфіку самих мовних одиниць (слова, словосполучення, прислів’я, приказки, крилаті вислови, фразеологізми; слова-символи, алюзії), їх статус у мові-джерелі (зокрема відхилення від норми), сферу функціонування (діалектизми, жаргонізми, арготизми), часову належність (неологізми, архаїзми), роль у структурі художнього тексту (“включення” цитат, афоризмів у загальну канву тексту; етнокультурологічна, аксіологічна, образна, сакральна-символічна, текстотвірна, кумулятивна функції), їхню будову (абрєвіатури, слова із суфіксами суб’єктивної оцінки), належність до лексико-граматичного класу слів (вигуки, звуконаслідування), а також способи, до яких удасться перекладач. Вироблення єдиної класифікації має здійснюватися з урахуванням перехідних явищ (зокрема власні назви як розряд безеквівалентної лексики та власні назви як реалії). Крім того, важливо з’ясувати існування емоційно-експресивного потенціалу слова, існування асоціативних значень у мові-джерелі. Цей напрямок лінгвістичних досліджень є перспективним, оскільки дає можливість систематизувати результати досліджень та розробити уніфікований підхід до аналізу національно маркованої лексики.

Література

1. Аюпян Ю. А. Лексико-семантические особенности австралийского варианта английского языка (на материале австралийской поэзии) : дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04 / Ю. А. Аюпян. – Москва, 2003. – 141 с.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории переводов / Л. С. Бархударов. – М. : Международные отношения, 1975. – 237 с.
3. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Бацевич Ф. С. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
4. Бронська А. Лінгвокраїнознавчий аспект у викладанні української мови як іноземної / А. Бронська // Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах України. – 2000. – № 7. – С. 43–44.
5. Верещагин Е. М. Язык и культура : Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Русский язык, 1983. – 269 с.

6. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов – М. : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
7. Виноградов В. С. Перевод. Общие и лексические вопросы : учеб. пособие / В. С. Виноградов. – М. : Изд-во КДУ, 2004. – 240 с.
8. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин; [под ред. Вл. Россельса]. – М. : Международные отношения, 1980. – 352с.
9. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М. : Международные отношения, 1986. – 416 с.
10. Волошина А. В. Безеквівалентна і фоновая лексика у східнослов'янських мовах : дис. канд. пед. наук: 10.02.17 / А. В. Волошина. – Кіровоград, 2001. – 195 с.
11. Воскресенская Л. Б. Лингвострановедческая паспортизация лексики / Л. Б. Воскресенская. – М. : Изд-во Московского университета, 1985. – 121 с.
12. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози) / Р. П. Зорівчак. – Львів : Вид-во при Львівськ. держ. ун-ті, 1989. – 214 с.
13. Иванов А. О. Безэквивалентное и непереводимое в переводе в свете современной лингвистической теории : дисс... канд. филол. наук / А. О. Иванов. – Ленинград, 1984 – 190 с.
14. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : СЛОВО / SLOVO, 2000. – 262 с.
15. Томахин Г. Д. Америка через американизмы / Томахин Г. Д. – М. : Высшая школа, 1982. – 256 с.
16. Томахин Г. Д. Реалии-американизмы : Пособие по страноведению / Томахин Г. Д. – М. : Высш. шк, 1988. – 239 с.
17. Тупица О. Ю. Безеквівалентна лексика: проблеми визначення / О. Ю. Тупица, Л. В. Зімакова // Рідне слово в етнокультурному вимірі. Матеріали III Міжнародної науково-пр. конференції / Упор. М. Федурко та ін. – Дрогобич : Посвіт, 2011. – С. 251–259.
18. Шумагер Е. И. Фоновая лексика, ее своеобразие и связь с культурой / Е. И. Шумагер // Лексика и культура. – Тверь : Тверской государственный университет, 1990. – С. 124–129.